

اندیشهٔ سیاسی در اسلام (۱)

نظریه‌های دولت در فقه شیعه

محسن کدیور

نشرنی

کدیور، محسن، ۱۳۳۸ -
نظریه‌های دولت در فقه شیعه / [تالیف] محسن کدیور. - تهران:
نشر نی، ۱۳۷۶.
۲۲۳ ص. - (اندیشه سیاسی در اسلام، ۱)
ISBN 964-312-370-7

واژه‌نامه.
کتابنامه: ص. ۱۹۱-۱۹۷ و به صورت زیرنویس.
چاپ هفتم: ۱۳۸۷.

۱. اسلام و سیاست. ۲. اسلام و دولت. ۳. فقه جعفری - قرن ۱۴.
الف. عنوان. ب. سرورست.
۹ الف ک / ۲۳۱ ک / BP
۱۳۷۸

Mohsen Kadivar

Political Thoughts in Islam Series, Vol I
The Theories of State in the Shi'ite Fiqh
Ney Publishing House
5th edition, 2001, Tehran

نشر نی

تهران، خیابان کریم‌خان، نبش میرزای شیرازی، شماره ۱۶۵، کد پستی ۱۵۹۷۹۸۵۷۴۱
تلفن: ۲ و ۸۸۹۱۳۷۰۱. صندوق پستی ۵۵۶ - ۱۳۱۴۵
www.nashreney.com

دفتر فروش: خیابان دکتر فاطمی، خیابان رهی معیری، شماره ۵۸
تلفن: ۹ و ۸۸۰۰۴۶۵۸، فکس: (۸۸۰۰۸۲۱)
کتابفروشی: خیابان کریم‌خان، نبش میرزای شیرازی، شماره ۱۶۹
تلفن ۸۸۹۰۱۵۶۱

محسن کدیور

نظریه‌های دولت در فقه شیعه

اندیشه سیاسی در اسلام (۱)

• چاپ هفتم ۱۳۸۷ تهران • تعداد ۱۱۰۰ نسخه • قیمت ۳۶۰۰ تومان
• لیتوگرافی غزال • چاپ غزال • ناظر چاپ بهمن سراج

ISBN 964-312-370-7

شابک ۹۶۴-۳۱۲-۳۷۰-۷

Printed in Iran

همه حقوق چاپ و نشر برای ناشر محفوظ است

فهرست

۵	پیشگفتار
۷	یادداشت چاپ پنجم
۹	مقدمه
۱۳	(۱) مراحل چهارگانه تطور فقه سیاسی شیعه
۱۳	مرحله اول: عصر شکوفایی فقه خصوصی
۱۴	مرحله دوم: عصر سلطنت و ولایت
۱۹	مرحله سوم: عصر مشروطیت و نظارت
۲۱	مرحله چهارم: عصر جمهوری اسلامی
۲۹	(۲) دولت، نظریه و هدف بحث
۳۳	(۳) مباحث سلبی دولت و نظریه حسیه
۳۵	قول اول: ولایت فقیه در امور حسیه
۳۶	قول دوم: جواز تصرف فقیه
۳۸	ضمائم نظریه حسیه
۴۱	(۴) طبقه‌بندی نظریه‌های دولت براساس مبنای مشروعیت سیاسی
۴۷	مبنای اول: مشروعیت الهی بلاواسطه
۴۹	مبنای دوم: مشروعیت الهی مردمی
۵۰	مسئله مشروعیت دولت معصوم (ع)
۵۳	سؤالات اصلی در دو مبنای مشروعیت
۵۴	اصول مشترک نظریه‌ها
۵۷	معرفی اجمالی نظریه‌های دولت در فقه شیعه
۵۸	نظریه اول: سلطنت مشروعه
۵۸	رکن اول: ولایت انتصابی فقیهان در امور حسیه
۵۹	رکن دوم: سلطنت مسلمان ذی شوکت
۶۰	تقریرهای پنجگانه سلطنت مشروعه
۶۱	تقریر اول: رأی علامه مجلسی
۶۹	تقریر دوم: رأی میرزای قمی در 'ارشادنامه'
۷۱	تقریر سوم: رأی سیدکشفی
۷۳	تقریر چهارم: نظریه حکومت مشروعه شیخ فضل الله نوری
۷۸	تقریر پنجم: رأی آیت الله مؤسس و شیخ الفقهاء
۸۰	نظریه دوم: ولایت انتصابی عامه فقیهان
۸۰	رکن اول: ولایت
۸۷	رکن دوم: انتصاب
۹۳	رکن سوم: فقاہت
۹۴	رکن چهارم: قلمرو ولایت

۹۷	نظریه سوم: ولایت انتصابی عامه شورای مراجع تقلید
۹۹	۱. ولایت
۹۹	۲. محدوده ولایت
۹۹	۳. شرط مرجعیت
۱۰۰	۴. نحوه به قدرت رسیدن حکام
۱۰۲	۵. ولایت شورایی
۱۰۴	۶. تخییر، ترتب و تعیین شیوه شورایی
۱۰۷	نظریه چهارم: ولایت انتصابی مطلقه فقیهان
۱۰۷	ولایت مطلقه
۱۰۹	فقاہت و مصلحت
۱۱۲	نظریه پنجم: دولت مشروطه (با اذن و نظارت فقیهان)
۱۱۷	مشترکات دو نظریه مشروطه و مشروطه
۱۱۸	محرورهای اختلاف دو نظریه مشروطه و مشروطه
۱۱۹	اصول نظریه دولت مشروطه
۱۲۲	اول. تدوین قانون اساسی
۱۲۲	دوم. نظارت
۱۲۷	نظریه ششم: خلافت مردم با نظارت مرجعیت
۱۲۹	رکن اول: خلافت مردم
۱۳۰	رکن دوم: نظارت مرجعیت
۱۴۱	نظریه هفتم: ولایت انتخابی مقیده فقیه
۱۴۹	رکن اول. شرط فقاہت حاکم اسلامی
۱۵۱	رکن دوم. انتخاب حاکم اسلامی
۱۵۴	رکن سوم. تقید اختیارات حاکم منتخب به قانون اساسی
۱۵۹	نظریه هشتم: دولت انتخابی اسلامی
۱۶۰	تقریر اول. رأی شهید صدر
۱۶۷	تقریر دوم. رأی شیخ مغنیه
۱۷۱	تقریر سوم. رأی شمس‌الدین
۱۷۳	اصول نظریه دولت انتخابی اسلامی
۱۷۵	نظریه نهم: وکالت مالکان شخصی مشاع
۱۷۹	رکن اول: مالکیت شخصی مشاع شهروندان
۱۸۱	رکن دوم: وکالت دولت از سوی شهروندان
۱۸۳	رکن سوم: جایگاه دیانت و فقاہت در سیاست و کشورداری
۱۸۹	فهرست‌ها
۱۹۱	۱. فهرست منابع
۱۹۸	۲. فهرست آیات
۱۹۹	۳. فهرست روایات
۲۰۰	۴. فهرست اعلام
۲۰۵	۵. فهرست کتب
۲۱۱	۶. فهرست اصطلاحات

پیشگفتار

۱. نظریه‌های دولت در فقه شیعه، جلد اول از مجموعه «اندیشه سیاسی در اسلام» است. در این مجموعه کوشش می‌شود با روش تحلیل انتقادی و با اتکاء به منابع دست اول مبادی تصویری و پیش‌فرضها، مبانی تصدیقی و دلیل‌ها، لوازم و پیامدهای دیدگاههای مختلف اندیشه سیاسی در اسلام تبیین گردد.

۲. طرح اولیه بحث نظریه‌های دولت در فقه شیعه حاصل تدریس اندیشه سیاسی در اسلام از سال ۱۳۷۰ به بعد است.^۱ سؤالات و کنجکاری‌های دانشجویان، و مباحثه با برخی فضلاء حوزه از عوامل رشد و تکمیل بحث بوده است. برای رعایت غایت احتیاط در حد امکان هر نظریه با صاحبان آن، در صورتی که در قید حیات بودند و در غیراین صورت با شاگردان طراز اول صاحبان نظریه در میان گذاشته شد. به علاوه نتایج بحث نیز در اختیار جمعی از اساتید و فقها قرار گرفت و از آراء اصلاحی ایشان استفاده شد.

۳. تحریر اول «نظریه‌های دولت در فقه شیعه» در قالب یک مقاله در پائیز ۱۳۷۳ منتشر شد.^۲ تحریر دوم آن در قالب یک سلسله مقاله به تدریج از زمستان ۷۴ تا تابستان ۱۳۷۶ منتشر شد.^۳ تحریر اول بدون اذن و اطلاع نویسنده به عربی و

۱. دانشکده علوم سیاسی دانشگاه امام صادق(ع) و دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی.

۲. فصلنامه راهبرد، شماره ۴، تهران، پائیز ۱۳۷۳، صفحه ۱-۴۱.

۳. هفته‌نامه بهمن، شماره‌های ۱ تا ۹ و ۱۱ تا ۱۳ و ۱۶ و ۱۷، تهران، دی ۷۴، اردیبهشت ۷۵، صفحات ۱۲ و ۱۳. انتشار بهمن قبل از اتمام این سلسله مقالات متوقف شد. تنمۀ این بخش از مقالات در یادنامه خاتمی (قم، ۱۳۷۶)، به کوشش محمدنقی فاضل‌میلدی، صفحه ۵۴۱-۵۸۶) تحت عنوان «سه نظریه دولت در فقه شیعه» منتشر شده است. متن کتاب همان تحریر دوم است با اصلاحات جزئی.

انگلیسی ترجمه و منتشر شده است.^۱ هر دو تحریر مورد بحث بعضی نشریات واقع شده است.^۲

۴. نگارنده وظیفه خود می‌داند از همه کسانی که به‌نحوی در تدوین کتاب او را یاری نموده‌اند صمیمانه تشکر کند به‌ویژه از اساتید، فقها و فضایی که با مطالعه متن و تذکرات خود بر نگارنده منت نهاده‌اند. از آنجا که کمال و شکوفایی علمی جز با نقد حاصل نخواهد شد، پیشاپیش از همه صاحب‌نظرانی که با انتقادات خود بر غنای بحث خواهند افزود سپاسگزارم.

۵. جلد دوم این مجموعه به رشته تحریر درآمده و امیدوارم به‌زودی توفیق انتشار آن نصیب شود.

۶. این کتاب را به محضر سه شهید عزیز تقدیم می‌کنم: شهید سعید ابوالاحرار، شهید احمد صالحی و شهید مفقودالاثرو سیداحسان شهیدی. اگر در این تأملات خیری است و امداد اخلاص و ایثار آنهاست.

تهران، مهر ۱۳۷۶

۱. «نظریات الدولة فی الفقه الشیعی المعاصر»، اعداد خالد توفیق، کیهان‌العربی، ش ۳۵۳۱، ۳۵۳۸، ۳۵۴۲، ۳۵۵۳، ۳۵۵۹، ۳۵۶۴، ۳۵۶۹، ۳۵۷۵، ۳۵۸۲، رجب، شعبان و رمضان ۱۴۱۶ هـ. ق. نظریات الدولة فی الفقه الشیعی، فصلنامه القضاة الاسلامیه (به سردبیری عبدالجبار الرفاعی)، الممد السادس، قم، ۱۴۱۹ هـ. ق.، ص ۱۰۹-۵۶.

The Theories of Government in Shi't Figh, translated by Mojahed Hosein, *Hikmat*, Vol. 1, No 3 and 4, 1997-1998, pp. 303-329, 413-443.

۲. روزنامه جمهوری اسلامی ۵ دی ۷۳ و مصاحبه روزنامه اخبار ۵ اردی‌بهشت ۷۵، پاسخهای نگارنده به این دو مطلب تحت عنوان «مبنای امام خمینی، انتصاب یا انتخاب؟» و «لیبرالیسم فقهی» در کتاب دغدغه‌های حکومت دینی، صفحات ۷۵-۷۹ و ۸۰-۹۱ آمده است.

یادداشت چاپ پنجم

مرحله اول «مجموعه اندیشه سیاسی در اسلام» در پنج مجلد طراحی شده بود: نظریه‌های دولت در فقه شیعه، حکومت ولایی، حکومت انتصابی، حکومت مطلقه و مدیریت فقهی. نویسنده پس انتشار جلد اول و دوم این مجموعه انتشار جلد سوم را در قالب یک سلسله مقاله دنبال کرد که فعلاً ادامه دارد.^۱ امیدوارم تا آخر امسال توفیق انتشار آن به صورت کتاب نصیب شود، تا امکان انتشار حکومت مطلقه و مدیریت فقهی فراهم شود. ان شاء الله.

چاپ چهارم «نظریه‌های دولت در فقه شیعه» به همت دارالجدید به عربی ترجمه و در بیروت منتشر شد.^۲

«نظریه‌های دولت در فقه شیعه» در عمر کوتاه خود از نعمت نقد محروم نبوده است.^۳ از معرفی و بررسی و نقد عالمانه تازد و اعتراض و جرح. همین‌که معترضان حتی از ذکر عنوان اصلی کتاب واهمه دارند، یا نامش را حذف می‌کنند یا آن را به «نظریه دولت در فقه شیعه» تحریف می‌نمایند، می‌توان به جدی بودن پیام کتاب پی برد. از همه آنها که کتاب را شایسته بحث و نقد و حتی رد یافته‌اند سپاسگزارم، چرا که از برکت سر همین نقدهاست

۱. ماهنامه آفتاب، تهران، ۱۳۷۹، تاکنون ۳ شماره از آن منتشر شده است.

۲. نظریات الحكم في الفقه الشيعي، بحوث في ولاية الفقيه، دارالجدید، بیروت، ۲۰۰۰ م.

۳. معصومه علی‌اکبری، «بررسی نظریه‌های دولت در فقه شیعه»، دو هفته‌نامه جهان کتاب، شماره ۵۵-۵۶، اردیبهشت ۷۷، ص ۲۸-۲۹.

– حسینعلی رحمتی، «لزوم تدوین نظام سیاسی اسلام»، روزنامه اطلاعات، شماره ۲۱۳۵۰، ۱۱ خرداد ۷۷، ص ۶.

– نصرالله صالحی، «نه نظریه دولت در فقه شیعه»، فصلنامه گفتگو، شماره ۲۰، تابستان ۷۷، ص ۱۵۷-۱۶۵.

– (با مسئولیت) حسن رحیم‌پور ازغدی، «نظریه دولت در فقه شیعه»، کتاب نقد، شماره ۸، پائیز ۷۷، ص ۶۴-۶۵.

– آیت‌الله محمدهادی معرفت، (در ضمن مقاله) «تبیین مفهومی ولایت مطلقه فقیه»، فصلنامه حکومت اسلامی، شماره ۱۵، بهار ۷۹، ص ۱۲۳-۱۲۴.

– سعید رضوی فقیه، «بررسی نظریه‌های دولت در فقه شیعه»، روزنامه بهار، ۲۸ تیر ۷۹، شماره ۵۷، ص ۸.

– استاد محمد مجتهد شبستری، (در ضمن مصاحبه) «جریان‌های سیاسی دینی ایران و فقدان عقلانیت فلسفی»، هفته‌نامه جامعه مدنی، شماره ۲۴، ۲۰ اسفند ۷۹، ص ۶ و ۷.

که تنور اندیشه سیاسی ما گرم‌تر می‌شود.

نویسنده بر آن نبوده و نیست که فلسفه سیاسی اسلام به‌ویژه نظریه‌های دولت را می‌باید از فقه انتظار داشت، بلکه بر آن بوده که اندیشه سیاسی یکی از جریان‌های متنفذ عالم اسلام و تشیع یعنی فقیهان را از لابلای فتاوا و آراء فقهی‌شان استخراج کند و نشان دهد که دیدگاه‌های ایشان درباره سیاست و دولت عرصه تکثر است. بسیاری از این دیدگاه‌ها جای چند و چون دارد. هر نظریه سیاسی همچون هر عمل سیاسی لزوماً معقول نیست، هرچند چنین باید باشد. فقیهان کوشیده‌اند آراء سیاسی خود را از کتاب و سنت استخراج کنند. اما تأمل در این آراء نشان می‌دهد که مبانی فلسفی و کلامی و نیز مقتضیات زمان و مکان و فضای سیاسی که فقیه را دربرگرفته در فتوای سیاسی او به مراتب از نصوص نقلی مؤثرتر بوده است. فتوای سیاسی فقیه جامعه بسته و نظام استبدادی بوی استبداد و سلطنت می‌دهد و رأی فقیه جامعه باز و چندمذهبی بوی دموکراسی و عقلانیت. استبداد، یک‌سالاری، حکیم‌حاکمی و فقیه‌سالاری همان‌قدر نظریه سیاسی‌اند که مردم‌سالاری و دموکراسی نظریه سیاسی است. کتاب در مقام گزارش و توصیف است نه داوری و ارزش‌گذاری. نویسنده در این کتاب رأی مختار خود را در باب سیاست و دولت مطرح نکرده، بلکه کوشیده تا آراء فقیهان را در باب سیاست و دولت استخراج کرده، طبقه‌بندی نماید. هرکسی که در حوزه سیاست نظری ایراز می‌کند خالی از اندیشه سیاسی نیست. اما این اندیشه‌های سیاسی لزوماً معقول، منسجم و پخته نیستند. کتاب با یک سؤال بی‌جواب پایان می‌یابد: کدام یک از این نظریه‌های نه‌گانه جمهوری اسلامی است؟ بی‌شک تجربه چندسال اخیر ایران به‌خوبی نشان می‌دهد که کدام نظریه‌های فقهی هرگز نمی‌توانند جمهوری اسلامی باشند. رأی مختار نویسنده درباره سیاست و دولت و به‌طور کلی فلسفه سیاسی او در مرحله دوم این مجموعه عرضه خواهد شد. مرحله اول تنها عهده‌دار تحلیل انتقادی نظریه رسمی است. در این زمینه نکته‌هایی است، که مجال دیگری می‌طلبد. وظیفه خود می‌دانم از مسئولان محترم نشرنی تشکر کنم.

مقدمه

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَصَلَّى اللَّهُ عَلَي
خَاتَمِ أَنْبِيَائِهِ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ الْأَطْهَارِ

آراء سیاسی شیعه اگرچه هنوز در مجموعه‌ای منسجم بدون نگشته است، اما در تفسیر بعضی آیات قرآن کریم، نحوه دست‌بندی روایات و شرح پاره‌ای از احادیث معصومان علیهم السلام، بخشی از حکمت عملی اجم از سیاست‌نامه‌ها، اندرزنامه‌ها و سیاست مدن، برخی ابواب کلامی از جمله مباحث نبوت و به ویژه مسائل امامت و غیبت، بعضی گزارشهای تاریخی بالاخص روش سلوک عالمان دین با سلاطین و در مواجهه با مسائل مختلف سیاسی عصر خود، و از همه مهم‌تر، در مواضع مختلفی از ابواب فقهی به وضوح دیده می‌شود. آراء سیاسی فقیهان شیعه در ضمن ابواب امر به معروف و نهی از منکر، قضا، حدود، جهاد، خمس، بیع، حجر، نکاح، طلاق، صوم، حج و صلوة جمعه و... آمده است. در فقه شیعه تا یک قرن و نیم پیش فصل مستقلی در ولایت و سیاست و امارت پیش‌بینی نشده بود.

فقه شیعه در زمینه حقوق فردی از غنی‌ترین مجموعه‌های حقوقی به شمار می‌رود. در مسائل اجتماعی و احکام حقوق عمومی، به ویژه حقوق

اساسی، کار کمتری در فقه صورت گرفته است. زاویه نگرش فقیهان در حوزه مسائل عمومی نیز غالباً فردی بوده است. در فقه ما به جای اشخاص حقیقی به ندرت بحث از اشخاص حقوقی و نهادهای اجتماعی به میان آمده است. مباحث حکومت و دولت نیز غالباً در قالب احکام و وظایف شخص حاکم و سؤال از اینکه چه کسی حاکم باشد مطرح شده، نه اینکه چگونه حکومت باید کرد و دولت به عنوان نهاد و شخصیت حقوقی چه احکام و وظایفی دارد؛ تفاوت این دو نگرش فراوان است.

نپرداختن فقیهان شیعه به مسأله مهم دولت و وظایف آن علی‌رغم موشکافیها و ژرف‌نگریهای فنی در بسیاری مسائل جزئی و کم‌اهمیت‌تر قابل تأمل فراوان است. غالباً در اقلیت بودن شیعه، فشار و خفقان حکومت‌های وقت، دوری از حکومت و لوازم و مسائل آن و نیز دسیسه‌های استعمار به عنوان علت‌های این کم‌عنایتی ذکر می‌شوند. هر یک از این نکات قابل بحث و مناقشه است. واقعیت این است که فلسفه سیاسی در میان مسلمین قرن‌ها با رکود نسبی مواجه شده و اندیشه سیاسی ما از رشدی کم‌رنگ نیز محروم مانده است. فقه شیعه به واسطه تلقی خاصی که به تدریج از مسأله غیبت امام زمان (عجل‌الله فرجه الشریف) و مسأله امامت و ارتباط آن با مسأله دولت پیدا می‌کند، هرگز نیازی به پرداختن به مسأله دولت احساس نمی‌کند. این پندار که عصمت شرط حاکم است^۱ و قیام در زمان غیبت و قبل از قیام قائم (عج) برافراشتن پرچم ضلالت است^۲، به علاوه عدم احتمال طولانی شدن غیبت از جمله عوامل ایستایی

۱. به عنوان نمونه ر.ک. به العلامة الحلی، تذکرة الفقهاء (تهران، چاپ سنگی) ج ۱، ص ۴۵۲-۴۵۳.

۲. ر.ک. به الحر العاملی، وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه (قم، مؤسسه آل‌البیت لاحیاء التراث، ۱۴۱۲) الباب الثالث عشر من کتاب «الجهاد فی حکم الخروج بالسیف قبل قیام القائم علیه السلام»، ج ۱۵، ص ۵۶-۵۰.

اندیشه سیاسی شیعه و عدم رشد حقوق اساسی در میان فقیهان شیعه بوده است. نوعی آرمان‌گرایی و ایده‌آل‌نگری و دوری از واقعیت اجتماعی در این صحنه بر فقه شیعه تحمیل شده است. بسیاری از مسائل سیاسی و حقوق عمومی جز با درگیر شدن با آنها مطرح نمی‌شوند. با ابداع احتمال و فرض و تخیل، راه‌حل‌هایی کاربردی، مفید و قوی به دست نخواهد آمد. فقیهان شیعه با تلقی پیش‌گفته، دوری از صحنه حکومت و مدیریت اجتماعی را در طول قرون متمادی به عنوان مظلومیت محتوم تاریخی که بر شایسته‌ترین انسانها - معصومان علیهم‌السلام - روا شده، و به تبع، پیروان ایشان نیز چنین سرنوشتی در پیش دارند پذیرا شدند و کمتر برای تغییر این وضعیت اقدام یا زمینه‌چینی را لازم دانستند. قهر و غلبه سیاستهای خردستیز و خشن زمانه نیز چنین نگرشی را در فقیهان و جامعه شیعی بیشتر تثبیت کرد. چنین عواملی باعث شده تا مسائل سیاسی و حقوق اساسی هرگز به عنوان مسائل مورد ابتلا برای فقیهان شیعه تا نزدیک یک قرن پیش مطرح نباشد.

از میان مسائل اجتماعی، دو مورد از دیرباز مورد عنایت فقیهان شیعه بوده است: یکی قضاوت و دیگری امور حسبه. فقیهان در مورد اخیر به حق دریافته بودند که مواردی هست که شارع در هیچ شرایطی مطلقاً راضی به ترک آنها نیست. تکفل افراد بی سرپرست و به طور کلی امور عمومی فاقد سرپرست خاص در زمره امور حسبه شمرده می‌شد. امور حسبه می‌توانست سکوی بسیار نیکویی برای پرش به فقه عمومی محسوب شود. اما این مهم به دو دلیل انجام نشد: یکی از حیث مصادیق حسبه که تا عصر مشروطه از مرز سرپرستی یتیمان و سفیهان و دیوانگان فراتر نرفت و تا آن زمان مسائلی از قبیل امنیت، بهداشت و آموزش عمومی را در بر نگرفت. عامل دیگر این بود که امور حسبه همواره در

دست فقیهان عادل به عنوان ولایت یا قدر متیقن جواز تصرف به عنوان اشخاص باقی ماند، اما هرگز نهادی به عنوان تصدی امور حسبیه با احکام خاصش مورد بحث قرار نگرفت. دولت می‌توانست تجلی توسعه امور حسبیه محسوب شود که نشد.